

Üç Osmanly ýazyjysy Nobel baýragyny alypdy...

Category: Edebiýaty
öwreniş, Goşgular, Kitapcy, Nukdaýnazar, Romanlar, Söhbetdeşlik, Sözler, Türkmen dili

написано kitapcy | 23 января, 2025

Üç Osmanly ýazyjysy Nobel baýragyny alypdy... ÜÇ OSMANLY ÝAZYJYSY NOBEL BAÝRAGYNY ALYPDY...

Orhan Pamugyň edebiýat boýunça Nobel baýragyny almasy gyzykly seslenme döredipdi. Pamuk bu abraýly baýragy alan ilkinji türk ýazyjysy hökmünde birnäçe wagtlap gazet sahypalaryndan düşmedi. Emma meseläniň taryh tarapyň hem bardygyny ýatdan çykarmaly däl. Hem Nobel baýragynyň, hem-de Osmanlynyň ýakyn taryhyna seredenimizde, haýran galdyryjy bir hakykat bilen ýüzbe-ýüz bolýarys. Eger Osmanly döwleti XIX asyrdaky ýaly dowam eden bolsa, onda bu gün türk dünýäsiniň bir däl-de, dört ýazyjysynda Nobel baýragy bolardy...

2005-nji ýylyň 12-nji dekabrynda «The Guardian» gazetinde «Deňiz» («The Sea») atly romany bilen Nobel baýragyna mynasyp bolan iňlis ýazyjysy Jon Benwill bilen geçirilen söhbetdeşlik makalasy çap edilipdi.

Benwill asly irland bolan iňlis ýazyjylarynyň we sungat işgärleriniň uzyn sanawyny berýär we iňlis edebiýatynyň «iriş» (irland) şahasyna ünsi çekýär.

Men şu ýerde nämäni pikir etdim diýseňizläň?! «Eýse iňlisler tabynlygyndaky halklaryň we dilleriň iňlisçe beýan edilýän hekaýatlaryny-da «iňlis edebiýatynyň çäginde wagyz edýän bolsa, biz näme üçin osmanlylar üçin şeýtmeli dälmişik?» diýip pikir etdim. Meselem «Bosniýa Osmanly edebiýaty». Näme üçin gürji, arap, grek, serb, hatda wenger osmanly edebiýaty bolmaly däl? Bular birnäçe asyrlap Osmanlynyň medeniýetiniň goýnunda ýaşadylar ahyryn. Eger ýagdaý şeýle bolsa, «Osmanly edebiýaty» diýen adalganyň berýän manysy barada-da täzedan çekişme gurnalsa kem bolmaz.

Osmanly edebiyaty diňe osmanly dilinde, ýagny, arap elipbiýli türkçe tekstlerden ybaratmy? Ýok! Meselem, garamanly türkmen dili näme? Gresiya göçen garamanly türkmenleri grek elipbiýinde ýazýardylar ahwetin. Ýazuw arassa türkmen dilindedi, emma elipbiý grek elipbiýindedi.

Görüşüňiz ýaly, türki edebiyatyň gurşawyny hasam giňelmegimiz gerek. Şeýle-de Şemseddin Samynyň türk edebiyatynyň ilkinji romany hasap edilýän “Taaşuk-y Talat we Fitnat” romanyny, osmanly ermenisi Hosep Wartanyň (Wartan Paşa) 1851-nji ýylda ermeni elipbiýinde, emma türkçe ýazan “Akabi hekaýasyny» hem öz edebiyatymyzyň goruna goşmak gerek.

Türki dilleriň örüsi barha giňeyär, onuň gurşawynda Osmanlynyň çäkleri hem ümmülmez giňişligi öz içine alýar. Muňa baglylykda osmanlylar baradaky düşüňämizem üýtgeýär. Elbetde, bu ýagdaýda Nobel baýragyna bolan pikirimizem üýtgetmek gerek.

Osmanly döwletiniň ahyrky ýyllarynda parça-parça edilip paýlanylandygyny bilýäris. Iň soňky paýlaşma birinji jahan urşunda bolup geçdi we Balkanlardan Kawkaza, Adriatik deňziniň kenarlaryndan Hind okeanyna çenli uzap gidýän äpet döwletiň çäginde onlarça döwlet, onlarça halk emele geldi. Bu döwletler we halklar ähli nesillerini biziňki ýaly on ýylda «döredendiklerini» öňe sürseler-de, aňyrsy osmanlylara baryp direýärdi we osmanlylardan alan täsirlerinden geçen asyryň 80-nji ýyllaryna çenli saplanyp bilmeýişleri ýaly, bu baý we döredijilikli täsiriň saýasynda birtopar üstünliklere yetdiler. Iň bärkisi meselem biziň Ýaşar Kemalymyzyň Inçe Mämmet (İnce Memed) ýaly obrazy diňe osmanly saýasynyň bar ýerinde döräp bilerdi. Hernäçe inkär etmäge çalyşsagam, osmanlynyň bize bolan täsiri ähli oňyn we oňaysyz taraplary bilen hemişelik güýjüni ýitirmän geldi. Muny bilmek gerek.

Bu nukdaýnazardan seredenimizde üç sany osmanly ýazyjysynyň edebiyat dünýäsiniň iň uly baýragyna mynasyp bolandygyny görmek bolýar. Olar Iwo Andriç, Ýorgo Seferis we Elias Kanetti dagylardyr.

■ «Biziň romançymyz»: Iwo Andriç

1961-nji ýylda Nobel baýragyna mynasyp bolan Iwo Andriçiň osmanly eseri bolan bir köpriniň dört asyra golaý başdan geçirmelerini gürrüň berýän «Drina köprüsi» («Мост на Дрине» - t.b.) romanýndan köpler habarlydyr. Andriç 1892-nji ýylyň 10-njy oktýabrynda Trawnikde dünýä indi. Trawnik Bosniýanyň Osmanlyny ýatladýan iň taryhy şäherleriniň biridir. Oňa «Wezirler şäheri» hem diýilýär, çünki köp sanly osmanly weziri şu şäherde kemala gelipdir. Basan her garyş ýeriňde osmanly burugsayan bu şäherden bir serb ýazyjysy orta çykýar we Wişegrad şäherindäki köpri barada ýazyp Nobel baýragyny alýar. 1892-nji ýylda Bosniýa Awstriýanyň golastynda bolsa-da, resmi taýdan Osmanly döwletine degişlidi. Osmanla bolan bu degişlilik on alty ýyl geçensoň doly üzüldi we 1908-nji ýylda Bosniýa Awstriýa tarapyndan doly basylyp alyndy. Andriçiň üns bermeli tarapy: bosniýaly gardaşlarymyz biraz duýguçylrak çemeleşip, ony özlerinden çetleşdireseler-de, aslynda ol «biziň romançymyzdyr». Muny Sezaýy Karakoç 1964-nji ýylda «Büyük Doğu» žurnalyna ýazan «Romançymyz Iwo Andriç» makalasynda batnyklyja subut etmegi başarypdyr. Makalada şeýle diýilýär:

«1961-nji ýylda Nobel edebiyat baýragy osmanly edebiyatyna, hatda osmanly romanyna berildi diýip hasaplap bolar. Çünki Nobel baýragyny alan Iwo Andriç ýugoslaw ýazyjysydyr, slawýan ýazyjysydyr, hatda ýewropaly ýazyjy sypatyny götermekden ötri OSMANLY ÝAZYJYSYDYR.

Ol diňe romanlarynyň personažlary, «wagty», «ýeri», sýužeti bilen däl-de, çöküp barýan dünýäni (Osmanly dünýäsini -M.A.) kem-kemden orta çykarmaga synanyşma niýeti we stili bilen her biri bir tarapa ýönelen birgiden adam mähelleleriniň içinde imperiýanyň aglaba bölegi bolan bir sebitiň halkyna baha berme, orginal kadrlary şekillendirme hem-de mundan täze bir estetika döretme aýratynlygy bilenem Iwo Andriç hakyky osmanly ýazyjysydyr».

(Seret: «Edebiyat ýazgylary II», «Diriliş» neşirýaty, 1986, sah.: 101. / «Edebiyat Yazıları II», Diriliş Yayınları, 1986, s. 101.)

Makalasyňy Nejip Fazylyň çykarýan žurnalynda çap etdiren Karakoç pikirini delillendirmegiň hatyrasyna çekişmä sebäp boljak hasam başga pikirleri orta atýar we Andriçi osmanlylaryň Gomeri, eserini-de biziň «Iliadamyz» we «Odisseýimiz» diýip yglan edýär.

Bu eser osmanly köp öwüşginliliginiň we köptaraplylygynyň içinden çykan «birlük aýdymyna» meňzeýär. Onsoňam Iwo Andriç iki tarapdan alanda hakyky osmanly ýazyjysydyr. Ol birinjiden-ä: heniz Osmanlynyň gyzygynynyň gitmedik döwründe we ýerinde dünýä inýär hem-de ol ýerde kemala gelýär. Ikinjidenem: ol döreden eserine ýaşyp barýan dünýäniň iň soňky şöhlelerini we nagmalaryny siňdiriipdir. Ýagny, ýazyjynyň özi osmanly bolubam bilerdi, emma eseri başga heňden gopardy. Emma ol beýtmändir. Tankytlanyljak taraplarynyň hem bardygyna garamazdan, ýazyjy hakyky osmanlydyr, ol osmanlynyň baý we çuň medeniýetini ussatlyk bilen beýan edip meşhurlyk gazandy. Özünden, geçmişinden, oňa sögünmän, geçmişniň ajysyna-da, süýjüsine-de göni garady, ondan «iýmitlendi», netijede mundan utuş gazananam ýene ýazyjynyň özi boldy.

■ **Nobeliň izmirlisi: Ýorgo Seferis**

1900-njy ýylyň 13-nji martynda Izmir şäherinde rum maşgalasynda dünýä inen Ýorgo Seferisiň çagalygy on dört ýaşyna çenli Izmirde geçdi. 1914-nji ýylda onuň maşgalasy Afinä göçdi. Ýazyjy 1963-nji ýylda Nobel baýragyna mynasyp boldy we 1971-nji ýylda Afinyda aradan çykdy.

Heniz Izmirde ýaşap ýörkä goşgy düzmäge başlady. Goşgularynda esasan watanyndan jyda düşürilmegiň awusy, Ortaýer deňziniň peýzaży, hususanam dogduk depesi bolan eziz Izmirine bolan ýiti küýseg bar. Izmirli ildeşi we günbatar şygryýetiniň atasy Gomeriň döredijiligi onda aýratyn uly yz galdyrdy. Beýik Gomeriň eserleri onuň ylham çeşmesi boldy. Şahyryň Izmirde dolanyp barasy gelýärdi. Emma 1922-nji ýylda Izmiriň täzedan türkleriň eline geçmegi onuň umytlaryna sogan dogrady. Şahyr şondan özüni sürgüne sürlen we ýersiz-ýurtsyz galan ykmanda kimin duýdy. Seferis soň Parižde hukuk bilimini alandygyna

garamazdan diplomat bolmagy makul bildi. Angliýanyň daşary işler ministrliğinde işledi. Albaniýa, Günorta Afrika respublikasy, Müsür, Türkiýe (Ankara), Liwan, Siriýa ýaly ýurtlarda dürli wezipelerde zähmet çekdi. Hasam üns bermeli ýeri, 1959-nji ýylda Türkiýäniň şol wagtky daşary işler ministri Fatin Rüştü Zorly bilen bile Garaşsyz Kipriň ýoluny açan London ylalaşyk şertnamasynyň awtorlaryndan biri boldy. Seferisiň diplomatik missiýasyny ýerine ýetiren ýurtlaryna ser salanymyzda, onuň Osmanlynyň öňki höküm süren ýurtlaryndan daşlaşmandygyny görmek bolýar. Şahyr imperiýa darganda köklerinden gopup, çar tarapa pytran hasratly nesildendi. Mugtuna gelen bir belady onuň başyndan inenler; emma käbirleriniň pikir edişi ýaly diňe «diasporalaryň» başyndan inen bela däl. Seferisiň dogduk şäherine dolanyp barmak umutlarynyň gutaran 1924-nji ýylynda başga bir osmanly şahyry Mehmet Akif Ersoý ata watanyny taşlap, Osmanlynyň öňki ýurdy bolan Müsüre gitmeli bolupdy...

Imperiýanyň ahyrky ýyllary we sürgünlük müňlerçe kemala gelen ruhlaryň il-gününi taşlap, özlerine täze watan gözlän we gynansak-da ýaşamaga ýurt tapmadyk döwrüniň iki gussaly nagmasy bolup ýaňlanýar.

■ **Nobele mynasyp bolan iň soňky osmanly perzendi: Elias Kanetti**

Belki-de romanlaryny okansyňyzam. Emma Elias Kannetiniň soňky «Nobelli osmanly» Elias Kanettiniň osmanly raýatydygyny köpiňiz bilýänem däl. Elias Kanetti 1905-nji ýylda Bolgariýanyň Rusjuk şäherinde ispan ýewreýi (sefarad) maşgalasynda dünýä indi. Alty ýaşyndala maşgalasy Angliýanyň Mançester şäherine göçdi. Mançesterde kakasy aradan çykansoň, şahyryň ejesi çagalaryny-da alyp Wena göçüp gidipdir.

1994-nji ýylda aradan çykan Janetti Nobel edebiýat baýragyny alan «iň soňky osmanlydyr» (1981 ý).

Janettiniň ölüminden soň neşir edilen ýatlamalary («The Tongue Set Free» ady bilen 1999-njy ýylda çap edildi) osmanly durmuşyna güýçli yşyk tutýar. Ýazyjy onda «...Özümi hemişe

Türkiýeden gelen ýaly duýdum. Hamala Rusjukdan gaýdansoň ýaşamadyk, başymdan hiç zat geçmedik ýalydy...» diýip ýazypdyr. Janetti reňk şowakörlüginini başdan geçirýän dünýämize Osmanly Rusjugynyň reňbe-reň atmosferasyny şekillendirip berýär:

«Dunaý derýasynyň boýundaky Rusjuk çaga üçin ajaýyp şäherdi we megerem Rusjugyň Bolgariýadadygyny aýtsam, şol günleriň suratyny nädogry çekdigim bolar (Üns beriň: ýazyjynyň dili şol wagtlar içerki işlerde özbaşdak bolsa-da, resmi taýdan Osmanly döwletine garaşly Bolgariýa knýazlygynda doglandygyny aýdasy gelenok. Ol bu ajaýyp köp öwüşginlilik diňe Osmanly ýaly köp milletlilige gujak açan dünýäde bolup bilerdi diýmäge çalyşýar. -M.A.) Bu ýerde aýry-aýry milletden bolan adamlar bilelikde ýaşardy. Ýedi-sekiz diliň bir ýerde eşdilmedik ýeke ýerini tapyp bilmersiňiz. Esasanam sähralyklardan gelen bolgarlar bilen bile bir raýonda bile ýaşayan köp sanly türkler bardy. Olaryň ýanynda ispan ýewreýleriniň oturýan raýony hem bardy. Rumlar, albanlar, ermeniler syganlar hem azlyk edenokdy. Dunaýyň gaýra ýüzünden rumyniýalylylar gelerdi. Süýt emdiren enemiň rumyniýalydygy bolsa hiç haçan ýadyndan çykmaz. Birem onda-munda ýaşayan az sanly ruslary-da görmek bolýardy».

Günbatar kriteriýalaryna gabat gelýän ynanmasy kyn bu köp dürlilik, ynha, XX asyryň ahyrlarynda şular ýaly ýylgyryp bakýardy we oňa ýatdan çykmajak şeýle sözleri aýtdyrýardy:

«Bu köpdürliligiň peýzažyna hiç mahalam dogry manysynda düşüni bilmedim, ýöne onuň täsirlindenem hiç mahal çykyp bilmedim».

Şeýlelikde, XX asyryň iň “kosmopolit” ýazyjylarynyň biriniň Osmanly Rusjugynyň köp medeniýetli howasyndan nämeleri miras alandygyny görmek bolýar.

Şol sanda üç Nobel baýrakly «ýazyjymyzyň» Osmanlynyň çöwre tarapyndan seredilende, olaryň baýraga mynasyp bolmalarynda osmanly dünýäsiniň akyl ýetirip bolmajak baýlygyna ömürlük bergidardyklaryny hem görmek mümkin.

Ýene bir zat bar: Üç ýazyjy hem çagalyklarynda hakydalaryna siňen osmanlynyň «adaja şemalyny» dünýä edebiýatyna öwürdirip bilipdirler we özboluşlylyklaryny gaýdyp hiç haçan yza dolanyp

gelmejek beýik dünýäniň öňünde bergidardyklaryny buýsanç bilen ýazypdyrlar.

15.12.2006 ý.

Mustapa ARMAGAN. Edebiýaty öwreniş